

EEN OPGELEGDE BEDEVAART OPNIEUW ONDERNOMEN

KANTTEKENINGEN BIJ EEN DISSERTATIE

bunna ebels-hoving

Mevrouw B. Ebels-Hoving is wetenschappelijk medewerkster bij de vakgroep Middel-
eeuwse Geschiedenis aan het Instituut voor Geschiedenis te Groningen.

inleiding

Het is nu ik dit schrijf alweer drie jaar geleden, nl. 9 maart 1978 dat Jan van Herwaarden met de hoogste lof promoveerde aan onze Universiteit. Zijn aldus onderscheiden dissertatie droeg de titel "Opgelegde Bedevaarten" (zie bibliografie); promotoren waren de hoogleraren A.G. Jongkees en P. Gerbenzon. Indertijd vroeg de Redactie van Groniek mij om een bespreking van Van Herwaardens boek, en dat wel op korte termijn ("wegens het actualiteitskarakter van de gebeurtenis"). Maar toen ik het stukje, onder zekere druk dus, had geleverd, raakte het ter Redactie eerst zoek en vervolgens vergeten. Van actualiteit was intussen geen sprake meer, en zelf vergat ik het ook, totdat het mij enige weken geleden bij een bureau-opruiming weer onder ogen kwam. Ik heb het toen eens vergeleken met de intussen verschenen officiële recensies en geloof, dat die het niet helemaal overbodig gemaakt hebben. De oorspronkelijke inleiding, waarin ik mij verontschuldigde voor het plaatsen van opmerkingen voordat de echte wetenschap in de vaktijdschriften gesproken had, vervang ik nu door een overzichtje van de inmiddels verschenen officiële besprekingen.

Het valt dan allereerst op, hoe weinig dat er na 3 jaar (nog?) zijn, nl. drie, waarvan één zeer kort en één onvolledig (zie hierna). Misschien dat er in rechtshistorische tijdschriften nog wel meer besprekingen zijn verschenen; ik heb mij bepaald tot het gewone historische bestand. Daar-in dan stuiten we direct op iets tragisch: de auteur van de bespreking,

die duidelijk de meest diep-gravende had moeten worden (de Nijmeegse rechtshistoricus Prof. mr. B.H.D. Hermesdorf) is in de herfst van '78 overleden en heeft slechts inleiden-de aantekeningen voor zijn recensie nagelaten. Deze aantekeningen zijn door de Redactie van de Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden in de aange-
troffen vorm met een naschrift geplaatst (94, 1979, 290-292). De aantekeningen getuigen van een groot enthousiasme van de recensent voor het te bespreken werk: hij zegt met vriendelijke ironie dat de fysieke inspanning die het hanteren van het 1½ kilo wegende boekwerk kost bij lezing tot een "ware lust" wordt; hij spreekt van een standaardwerk, dat de hoogste lof die het officieel bij de promotie kreeg ook waarlijk verdient. Daarbij blijft het dan echter, want afgezien van het aantonen van één fout begrip van een bepaalde term, die blijkens veel aantekeningen Van Hermesdorf's speciale belangstelling had, blijft een verdere bespreking achterwege - want daar is het dus niet van kunnen komen. Een tweede recensie is die in het Tijdschrift voor Geschiedenis (92, 1979, 605-606), van de hand van Prof. dr. L. Milis (Gent). Deze is kort, spreekt van veel bewondering voor al het verrichte werk, maar blijft toch vrij kritisch: er wordt gewezen op "340 pp. ... die meer getuigen van 's schrijvers analytische dan van zijn synthetische capaciteiten". Dit slaat op het middengedeelte van het boek (zie mijn overzicht hierna); de Inleiding en de eerste twee hoofd-

stukken worden door Millis zeer interessant gevonden, het slotstuk wat mager. Hij meent dat de "bruikbaarheid van het werk gewonnen zou hebben wanneer het sterk analytische middenstuk beperkter was gehouden ten voordele van de grote trekken van het besluit." Tenslotte is er een korte, zeer lovende, aankondiging van het boek in de American Historical Review (nr.4,1979,p.441); de auteur wordt zeer geprezen wegens al zijn werk dat heeft geleid tot deze belangrijke bijdrage aan de rechts-, kerk- en sociale geschiedenis. "It is to be hoped that doctoral candidates will pursue the areas indicated but justifiably unexplored in this work", zegt de recensent D.Visser; met andere woorden, er is veel gedaan, en er valt meer te doen. Ondanks alle lof, die prettig is voor de auteur, laat dit type boekbespreking de geïnteresseerde lezer wat in de kou staan: een werkelijke bespreking is ook dit niet (de AHR heeft altijd van die recensenten met goed-Nederlandse namen die Nederlandse boeken recenseren, en het lijkt er wel eens op dat het meer hun kennis van onze taal is dan hun bekendheid met het terrein van de te recenseren studie, die hun "uitverkiezing" bewerkstelligde).

Dit zijn dan voor zover ik weet de enige opmerkingen die er tot nu toe over dit achthonderd pagina's tellende werkvan-tien-jaren gemaakt zijn. Een beetje een anti-climax, maar het lijkt me dat dit vaker gebeurt. Boeken schrijven is wel hard werk maar misschien niet zo moeilijk, maar boeken lezen en ze beoordelen is zeer moeilijk. Op veel historische terreinen missen wij in Nederland mensen die dat willen en kunnen.

het proefschrift

Jan van Herwaarden studeerde in Groningen, deed zijn doctoraal examen in 1966 met als hoofdvak middeleeuwse geschiedenis, was tijdens zijn studie enkele jaren assistent en verbleef in die hoedanigheid in Rome, waar hij archief-onderzoek deed voor het in die jaren opgezette (en sindsdien helaas gestrande) Corpus Burgundo-Vaticanum. Hij was vervolgens enkele jaren verbonden aan het Universiteitsmuseum in Utrecht, en is nu sinds ca. 1970 medewerker aan de Erasmus-Universiteit (Faculteit der Rechtsgeleerdheid).

Al sinds de tijd rond zijn afstuderen is hij geïnteresseerd geweest in bedevaarten; zijn eerste gedachten betreffende een dissertatie-onderwerp gingen in de richting van "Nederlanders te Santiago". In de loop van de materiaalverkenningen die hij vanaf 1968, beginnend in het Algemeen Rijksarchief te Brussel, ging ondernemen werd hij direct van dat pad (Santiago namelijk) afgedreven (Woord Vooraf, IX); voortaan zou hij zich bezighouden met een onderwerp dat een veel ruimer terrein besloeg maar tegelijk een duidelijke beperking inhield: strafbedevaarten zouden het worden, niet alleen naar Santiago maar naar meer dan vijfhonderd verschillende heiligdommen, en het zou gaan om de functie van de bedevaart in de laat-middeleeuwse stedelijke rechtspraak, niet om het devotionele aspect van de pelgrimage. Ik meen dat Van Herwaarden deze rechtshistorische richting van zijn studie al had bepaald toen hij naar Rotterdam ging, maar het kan ook zijn dat de omgeving aldaar hem geholpen heeft bij het afbakenen van zijn terrein en het leggen van zijn accenten. Misschien ook is het beide waar, of intussen waar geworden(!)

Zo groeide dan het dikke boek dat er nu ligt en dat zijn plaats moet gaan vinden in het wereldje van belangstellenden, te weten medievisten en rechtshistorici. In de kleine omgeving van potentiële Groningse lezers bleek al, dat men er niet op af gestormd is; dat kan aan de dikte liggen, maar voorlopig misschien nog meer aan het anti-effect, dat het gedoe rond een promotie wel eens veroorzaakt: het boek is wekenlang zózeer voorwaarde voor een sociaal evenement, waarin behalve de familie en vrienden van de jonge doctor ook zijn vakgenoten delen, dat het zelf in de vloedgolven van de happening ten onder dreigt te gaan. De verdediging van een proefschrift immers is altijd nog spannend en amusant voor de toehoorders; de plechtigheid doet iedereen leven in het blijde besef dat er iets groots is verricht. Maar wat is er bekend van het boek, behalve dat het zeer dik (en zeer duur) is, en daardoor alleen al indrukwekkend?

Het ligt voor de hand te antwoorden dat dissertaties nu eenmaal niet geschreven worden voor de aanwezigen bij de promotie. Vaak is het zelfs zo dat zij niet zijn geschreven voor de vak-

genoten van nu, maar voor de Toekomst en voor de Wetenschap. Er bestaat, zeker in Nederland, een neiging de dissertatie te zien als een soort monument. Welnu, men mag dit boek zo noemen. Misschien mag men daaraan toevoegen dat velen bij hun bezoek aan deze gedachten-constructie gebaat zouden zijn bij een rondleiding plus explicatie. Iets van zo een rondleiding krijgt men als belangstellende (en behoorlijk ter zake ingevoerd) toehoorder wel eens tijdens de openbare verdediging van een proefschrift; maar of het wetenschappelijk steekspel van 9-3-'78 enige toelichtende of mededelende functie heeft gehad betwijfel ik. Ik meen mij nog vaag te herinneren dat er wel enige vragen gesteld werden, die wezenlijke problemen aansneden, hetgeen al een eer voor het te verdedigen werk is (vaak komt men niet verder dan detailkwesties of vriendelijkheden). Maar dit is lang geleden, en het boek ligt er nog.

Het is ongelooflijk wat Van Herwaarden aan werk verricht heeft. Zijn 774 pagina's berusten op onderzoek in tenminste drieëntwintig archieven, op een respectabele hoeveelheid uitgegeven bronnen en op een gedegen literatuurkennis. Het boek heeft twintig hoofdstukken; daarvan bieden de eerste drie (plus de Inleiding) eigenlijk de interessantste stof, daar ze de algemene kanten van de opgelegde bedevaarten-praxis behandelen mét de algemene problemen, zoals daar zijn: de territoriale verspreiding, de afkoopbaarheid, de relatie tussen delict en bedevaart, en de voorgeschiedenis van de bedevaart-als- zoen (of -straf)middel. Hierna volgen zestien hoofdstukken die de praktijk in de diverse Zuid- en Noord-nederlandse steden per stad nagaat, meer of minder uitvoerig, al naar de opgedolven gegevens dat voorschreven. Tenslotte zijn er 172 pagina's noten, een sommaire, een groot aantal Bijlagen (tarieflijsten, stedelijke ordonnances, vonnissen) en Excursen (lijsten van bedevaartsoorden, lijsten betreffende de frequentie van het opleggen, afkoop-sommen, en delicten tegen de vrede te Antwerpen). Het geheel wordt besloten met (naar het mij lijkt) goed voldoende Indices.

Het bijzonder waardevolle van dit werk is, dat het echt een terrein ontgint. Een stukje verborgen geschiedenis: opgedolven, kenbaar gemaakt. Zelf

heb ik vóórdat Van Herwaarden over zijn bevindingen sprak en schreef eenvoudig niet geweten, dat men bedevaarten in de stedelijke rechtspraak gebruikte. Van alle bijkomende problematiek, met name van de beperktheid van het gebruik van de bedevaart naar tijd en plaats, ontbrak bijgevolg iedere notie. Dat zoveel nieuws van een werkelijk belangrijke inhoud (historisch gezien dan altijd!) in tien jaar tijds door één man is opgedolven en verwerkt, geeft voedsel aan mijn scepsis omtrent de te verwachten resultaten van de heersende en steeds meer dwingende project-mode. Dit eenmans-werk biedt meer resultaat dan menig project-matig gezwoeg van velen te zamen over een vergelijkbaar aantal jaren. Iets anders is, dat deze studie een goed uitgangspunt kan vormen voor een toekomstig "bedevaarten-project"; ik vraag mij wel af, of dat veel essentiële inzichten zou toevoegen, maar het lijkt mij zeker dat een nadere uitwerking van allerlei hier overgelegd materiaal gewenst is (misschien ook een controle ervan). Ik denk hierbij aan het maken van vergelijkingen op grond van de in de Excursen opgesomde getalmatige gegevens; het lijkt mij dat hiermee in het boek zelf nog weinig gedaan is en ik zou me kunnen voorstellen dat de schrijver zelf er niet zoveel zin meer in zou hebben.

kanttekeningen

Dit is geen recensie, maar ook geen eulogie. Misschien mag ik dus naast mijn oprechte bewondering ook nog enkele bedenkingen uiten. Als ik kleinigheden laat liggen blijven er twee kwesties over, die misschien van een zeker belang zijn. De eerste betreft de wijze waarop het materiaal verwerkt is, dat wil zeggen de opbouw van het boek: zoals het er ligt dreigt de lezer het te laten afweten na de eerste drie hoofdstukken, die maar zesentachtig pagina's beslaan (cf. de opmerking van Prof. Milis in zijn recensie). Daarna volgen immers de zestien stads-gewijze verhalen; en daar blijkt al gauw hoe vervelend het is dat er niets te vergelijken valt (ik bedoel nu tussen de steden onderling; ik laat dus de kwestie: vergelijking met andere rechtskringen he-

lemaal rusten). Het is begrijpelijk, dat in deze hoofdstukken het gevondene het verhaal maakt en het niet-gevondene achterwege blijft; dit lijkt zelfs een platitude. Ik zeg alleen dat het tóch vervelend is als men na enige tijd bemerkt dat een onderwerp als afkoopbaarheid in de ene stad wél (Maastricht, Brussel), in de andere niet (Antwerpen) aan de orde komt; dat vertrek-termijnen in Luik etcetera en Maastricht wél, in Antwerpen en Brussel niet besproken worden. Dit zijn maar enkele voorbeelden. Nu mag men in het algemeen van een lezer verwachten, dat hij zelf wat vergelijkend werk verricht, maar dat lijkt mij hier een te zware eis omdat de inhoud van het boek op zich al te zwaar is. Ik meen dan ook, dat Professor Van Winter in zijn oppositie een spijker op de kop sloeg toen hij openlijk betreurde dat er een hoofdstuk twintig (weddenschapen, vooral in Den Bosch) is toegevoegd; hier namelijk toont zich een ongebreidelde drang tot mededelen, die in dit geval zeker beter in een separaat artikel had kunnen worden geuit. Wat de kwestie van de onvergelykbaarheid van de gegevens der diverse steden betreft nog dit : de lezer hoopt een tijdlang dat de Bijlagen hier te hulp zullen schieten, maar die blijken exemplarisch bedoeld (en zijn als zodanig erg waardevol!). En de Excursen geven nuttige cijfers, maar die blijken weer naar stad gerangschikt. Met andere woorden, er is nog wel werk te doen (zie boven).

Mijn tweede probleem is interessanter, omdat het de algemene conclusie van het boek betreft; een deel althans van die conclusie, door de auteur zelf op twee plaatsen in de tekst behandeld en ten slotte samengevat in Stelling I: Opgelegde bedevaarten in de stedelijke rechtspraak zijn een typische manifestatie van de principiële gelijkbe-rechtigheid van de burgers. Hier zitten twee moeilijke zaken in : de "principiële gelijkberechtigheid"-zelf, en het typisch-zijn van de bedevaarten. Van Herwaarden gaat er mijns inziens te gemakkelijk van uit dat "de solidariteit van de burgers een rechtsbedeling tussen in principe gelijken eiste" (nota bene: niet "teweggebracht"; pagina 403). Op pagina twaalf uit hij zich veel voorzichtiger, wijzend op

de "allengs groeiende intense tegenstel-van belangengroepen binnen de steden". Als men nu aanneemt, dat de solidariteit van de burgers deze rechtsbedeling tussen gelijken niet alleen eiste maar ook tot stand bracht (anders kan men bedevaarten er geen manifestatie van noemen) belandt men in de volgende problemen :

1. Ook als men nog van een dergelijke gelijkberechtigdheid-in-oorsprong wil uitgaan, dan blijkt deze verdwenen zodra de bedevaart officieel afkoopbaar wordt gesteld, waardoor draagkracht een rol gaat spelen. Zeker als de afkoopbaarheid met vaste tarieven wordt ondersteund, duidt de bedevaart als boete op principiële on gelijkberechtigdheid (iets anders zou het zijn als men officieel aan het afleggen van de bedevaart vasthield, maar hem in de praktijk officieus kon afkopen!)
2. Als men uitgaat van een gelijkberechtigdheid van de burgers zijn de bedevaarten alleen daaromal geen "typische manifestatie" daarvan, omdat de frequentie van het opleggen zo schommelt (pagina 331!).
3. De overigens erg aardige suggestie, dat "stedelingen in een situatie waarbij het arbeidspotentieel van de stedelingen ten volle benut diende te worden" niet graag strengere gerechtigheid pleegden (pagina 403) en dus graag gebruik maakten van de zachtmoedige vorm van boetedoening die de bedevaart was, staat enigszins in tegenspraak met de bewering dat men "niet graag bedevaarten oplegde als de vraag naar arbeiders groot was"; in welke omstandigheid men afkoopbaarheid bevorderde, en bijgevolg de insolvente anders moest straffen (ook pagina 403).

Gelijkterechtigd is iets anders dan gelijkberecht, dat besef ik wel; maar ik geloof dat Van Herwaarden een wezenlijke verwarring schept door een idee (of wens) te "bewijzen" op grond van een praktijk, die het bestaan van deze idee niet duidelijk aantoonst.

Er is nog wat, namelijk het "typisch-zijn", zoals de stelling I dat noemt. Er is het fascinerende probleem van de afwezigheid van bedevaarten als boetedoening in het stedelijke recht ten noorden en ten oosten van een lijn Alkmaar-Haarlem-Amsterdam-Utrecht-Arnhem-Roermond (pagina 4). In Deventer

dus, of Groningen, stuurde men geen delinquenten op bedevaart. Voor het wél voorkomen van opgelegde bedevaarten elders zoekt Van Herwaarden de verklaring in een samengaan van factoren, waarvan de voornaamste is : de frictie tussen het vrij sterke landsheerlijke overheidsgezag en de stedelijke praktijk van de pax-handhaving. Ik denk dat het voorbeeld van Zwitserland (pagina 404), waar in de zestiende en zeventiende eeuw nog bedevaarten voorkomen in correcties en zoenen, maar waar toen het overheidsgezag zwak was, dit argument ondermijnt (wat de schrijver zelf eigenlijk ook wel vindt, lijkt me!). Ik weet, dat het nu volgende geen diepzinnige opmerking is, maar mogen we niet heel gewoon denken aan zoiets als een "achtergebleven" geestesgesteldheid bij die Zwitsers? Met een dergelijke opmerking loopt men natuurlijk het gevaar een eindeloze discussie te openen, want die mentaliteit zou natuurlijk weer ergens in wortelen, en dan komen we op de vraag of alle modes een wortel hebben of juist wortel schieten, en dan wordt het tijd de zaak over te doen aan theoretici. Ik kan me heel goed voorstellen, dat Van Herwaarden zijn verklaringen heeft gezocht op het politieke en het juridische vlak, en collectieve emoties heeft laten rusten. Mentaliteitsgeschiedenis is dan wel in de mode, maar biedt zij enige hulp bij het verklaren van de ontbrekende strafbedevaart in Groningen (om maar dicht bij huis te blijven)? Er was hier toch een situatie die wel met de Zwitserse vergeleken wordt, maar nu ging men daarginds juist wél opstrafbedevaart...was er dan iets heel anders aan de hand : waren de Groningers wél "vooruitstrevend", of bleven ze nu eenmaal graag thuis, of vonden ze de schandpaal veel leuker? Kortom, de vraagsteller verzeilt in een moeras.

Is het nu zo, dat het monument der Opgelegde Bedevaarten op moerasige bodem staat? Ik dacht van niet: het staat op de solide grondvesten van nauwkeurig en toegewijd onderzoek; er staan alleen wat vreemde torens op, die er misschien wel eens af zullen vallen. Maar voorlopig hoeft geen bezoeker te vrezen voor een steen op zijn hoofd, want de kritiek zal grondiger moeten werken dan ik nu gedaan heb, voordat

er iets los zal raken. Voorlopig loont een pelgrimage zonder meer, en ook al raakt men vermoed, er blijft veel te genieten (alleen al in die gekke vonnissen in de Bijlagen!)

literatuur

J. van Herwaarden, Opgelegde Bedevaarten. Een studie over de praktijk van opleggen van bedevaarten (met name in de stedelijke rechtspraak) in de Nederlanden gedurende de late Middeleeuwen (ca. 1300 - ca. 1550). Van Gorcum Historische Bibliotheek nr. 95. Van Gorcum, Assen Amsterdam 1978. XXVI + 774 blz. Prijs f127,50.

Recensies:

American Historical Review 84, 1979, 441 (D. Visser);
Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden 94, 1979, 290-292 (B.H.B. Hermesdorf);
Tijdschrift voor Geschiedenis 92, 1979, 605-606 (L. Milis).

Eerder verschenen over strafbedevaarten: E. van Cauwenbergh, Les pèlerinages expiatoires et judiciaires dans le droit communal de la Belgique au moyen âge, Louvain 1922.

Sinds Van Herwaardens dissertatie verschenen over strafbedevaarten: J.G. Endhoven, "Bedevaarten als straf. Door het Leids Gerecht opgelegde bedevaarten van 1370-1500", Jaarboekje voor geschiedenis en oudheidkunde van Leiden en omstreken LII, 1978, 33-68 (al in 1976 als losse publikatie verschenen? - zie bibliografie Van Herwaarden p. xxiii, onder Eindhoven).

Over bedevaarten in het algemeen: J. van Herwaarden, Pelgrimstochten, Bussum, Fibula/Van Dishoeck 1974.

